

The Interaction of Politics with the Persian Language, How Elites Dealt with the Persian Language from the Ninth Century to the End of the Second Pahlavi Era

Omid Sheykh¹, Saeid Shafieion², Issa Amankhani³

Abstract

Reflection on the Persian language and its functions is a relatively recent phenomenon. Until the intellectual awakening of the mid-Qajar era, Iranians rarely wrote about or critically examined Persian, and the limited evidence of such attention is mainly found in biographical anthologies. From the mid-Qajar period onward, however, discourse surrounding Persian expanded considerably, accompanied by a significant transformation in perceptions of the language. Earlier views that regarded Persian as supplementary to Arabic or marked by deficiencies gradually gave way to claims of its superiority and sanctity.

This study examines the evolution of discourse on the Persian language from the Safavid period onward through an analysis of literary and scholarly works, including biographical anthologies, essays, and related texts. It identifies dominant propositions concerning Persian in different historical periods and, through a discourse-analytic approach, explores the factors underlying their transformation. The study argues that the fundamental rupture in perceptions of Persian emerged with its new role from the mid-Qajar period onward. Confronted with the rise of the modern West, Iranian intellectuals increasingly reconsidered the foundations of collective identity. The traditional religion-based conception of identity gradually gave way to an identity increasingly centered on language. Consequently, Persian acquired new political and national significance: it was no longer viewed merely as supplementary to Arabic, but increasingly as the national language of Iran and, eventually, as a language endowed with cultural and sacred value.

Keywords: The Persian Language; Politics; Identity; Elites.

1. Ph.D. Candidate in Persian Language and Literature (Pure Studies), University of Isfahan.
e-mail: Omidshaykh7@gmail.com <https://orcid.org/0009-0002-2368-1024>
2. Faculty Member, Department of Persian Language and Literature, University of Isfahan. (Corresponding author) e-mail: saeid.shafieion@gmail.com <https://orcid.org/0000-0001-5647-9266>
3. Faculty Member, Department of Persian Language and Literature, Golestan University
e-mail: Amankhani27@yahoo.com <https://orcid.org/0000-0002-0365-964x>

How to cite this article:

Sheykh, O., Shafieion, S., & Amankhani, I. (2026). The Interaction of Politics with the Persian Language, How Elites Dealt with the Persian Language from the Ninth Century to the End of the Second Pahlavi Era. *New Literary Studies*, 59(2), 51-74.
<https://doi.org/10.22067/jls.2026.97855.1805>

Extended Abstract

Introduction

Language is commonly viewed as a medium of communication; however, its functions extend far beyond the mere transmission of information. One of its most significant social functions is the construction and representation of collective identity. This identity-forming role is largely a product of modernity, when language gradually came to be understood not only as a communicative instrument but also as a defining marker of national and cultural identity. The historical development of the Persian language reflects this broader transformation.

Prior to the modern period—approximately the mid-nineteenth century, during the reign of Naser al-Din Shah Qajar—Persian was primarily regarded as a means of communication and literary expression. From the late Qajar period onward, however, it increasingly assumed a new sociopolitical role as one of the principal foundations of Iranian national identity. Unlike earlier periods, in which the Persian language attracted relatively little attention as a marker of collective identity, modern intellectual discourse placed language at the center of debates concerning nationhood, culture, and historical continuity.

This shift is clearly reflected in the writings of influential intellectuals such as Akhundzadeh, Pourdavoud, Taqizadeh, and their contemporaries. Their discussions of the Persian language were no longer confined to its linguistic or literary dimensions; rather, they emphasized its role in the construction, preservation, and revitalization of Iranian national identity. Accordingly, language came to be viewed as a symbolic and ideological resource for defining the nation and distinguishing it from others.

Against this background, the present study investigates the historical transformation in the perceived function of the Persian language from a predominantly communicative medium to a central component of Iranian identity. To achieve this objective, the analysis spans the period from the Safavid era to the reign of Mohammad Reza Shah Pahlavi. By identifying and comparing statements concerning the Persian language across these historical periods, the study seeks not only to demonstrate the changing conceptualization of language but also to explain the historical, political, and intellectual factors that contributed to this transformation.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical research design based on documentary and library-based sources. A broad range of Safavid-era texts, with particular emphasis on *tazkiras* (biographical anthologies), were systematically examined to identify prevailing attitudes toward the Persian language. In addition, the works of modern Iranian intellectuals who explicitly addressed the Persian language as a subject of scholarly inquiry were analyzed.

The collected materials were subjected to qualitative comparative analysis in order to identify the dominant conceptions of the Persian language in different historical periods. Particular attention was paid to the transition from a communicative understanding of language to an identity-oriented one, as well as to the political, cultural, and intellectual contexts that facilitated this shift. Through this comparative historical approach, the study aims to provide a more comprehensive explanation of the changing status and function of the Persian language in the formation of modern Iranian national identity.

Conclusion

Language has traditionally been regarded as a medium for conveying ideas and facilitating communication. A historical examination of language, however, demonstrates that its functions extend well beyond its referential and communicative roles. Language also performs important social and political functions, particularly in the construction and maintenance of collective identity. The historical development of the Persian language provides a compelling illustration of this broader transformation.

An analysis of the statements and discourses concerning the Persian language over a period of approximately five centuries—from the Safavid era to the late Pahlavi period—reveals a fundamental shift in the way Persian was perceived. Until the middle of the Qajar period, dominant views of the Persian language were characterized by four recurring themes: (1) the superiority of Arabic over Persian; (2) the perceived inadequacy or limitations of Persian; (3) the complementary relationship between Persian and Arabic; and (4) in some contexts, the superiority of Hindi over Persian. From the mid-Qajar period onward, however, these conceptions were replaced by an entirely different set of propositions. Persian came to be portrayed as (1) superior to other languages, (2) a sacred language, (3) a cultural institution whose significance could even surpass that of religion, and (4) the principal foundation of Iranian nationhood.

This profound shift in the discourse surrounding the Persian language cannot be understood solely as a linguistic development; rather, it reflects a broader transformation in the foundations of Iranian collective identity. Following Iran's encounters and military defeats in the face of the modern West, many Iranian intellectuals concluded that overcoming political and cultural decline required a reconfiguration of the country's identity. Observing the role of nationalism in the consolidation of modern European states, they argued that Iran likewise needed to redefine the basis of its collective identity. Consequently, language increasingly replaced religion as the primary symbolic foundation upon which a modern conception of the Iranian nation could be constructed.

Within this new intellectual framework, the Persian language acquired unprecedented cultural and political significance. It was no longer viewed merely as a literary or communicative medium, nor as subordinate to Arabic; instead, it came to be regarded as the national language of Iran and the principal symbol of Iranian identity. In many modern nationalist writings, Persian was even invested with a quasi-sacred status, reflecting its central role in the emerging discourse of Iranian nationalism. The transformation of attitudes toward the Persian language, therefore, should be understood as part of a broader process of nation-building and identity reconstruction that accompanied Iran's transition into the modern era.

Discussion and analysis

Attention to language emerges and expands following the perceived need for a new identity in the modern era.

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2026.97855.1805>

شاپای چاپی: ۸۱۷۱-۳۰۶۰ | شاپای الکترونیکی: ۲۷۸۳-۲۵۲۸

نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، شماره ۲۳۳، تابستان ۱۴۰۵، صص ۷۴-۵۱

مقاله پژوهشی

ارسال: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰؛ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۶/۱۴؛ انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰؛ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰

تعامل سیاست با زبان فارسی، چگونگی مواجهه نخبگان با زبان فارسی از قرن نهم تا پایان عصر

پهلوی دوم

امید شیخ^۱، سعید شفیعیون^۲، عیسی امن‌خانی^۳

چکیده

اندیشیدن به زبان فارسی و کارکرد آن امری تازه است و گذشتگان به ندرت درباره آن اندیشیده‌اند. این ادعایی است که اثبات آن کار دشواری نیست. ایرانیان تا زمان بیداری (اواسط دوره قاجار) کمتر درباره زبان فارسی نوشته و درباره آن اظهار نظر کرده‌اند. شواهد محدود این توجه به زبان عمدتاً در تذکرها وجود دارد؛ حال آنکه هرچه از اواسط دوره قاجار به این سو می‌آییم گفت‌وگو درباره زبان فارسی بیشتر می‌شود و آثار بسیاری نیز درباره آن به نگارش درمی‌آید. جالب اینکه در این تحول گزاره‌هایی که درباره زبان فارسی وجود دارد تغییر می‌کنند؛ گزاره‌هایی چون مکمل بودن زبان فارسی، نقص زبان فارسی و... به گزاره‌هایی چون تقدس زبان فارسی، برتری آن بر دیگر زبان‌ها و... می‌رسیم؛ امری که خبر از تغییر دیدگاه‌های ایرانیان درباره زبان فارسی و کارکرد آن دارد. در مقاله حاضر با بررسی آثار باقی‌مانده از دوره صفوی به این سو (تذکرها، مقاله‌ها و...) ابتدا گزاره‌های رایج در هر دوره درباره زبان فارسی استخراج شده و در ادامه با نگاهی تحلیل‌گفتمانی به چرایی این تغییر پرداخته‌ایم؛ به طور خلاصه آنکه دلیل این تغییر گزاره‌ها و گسست در فهم زبان فارسی را باید در نقش تازه زبان فارسی در دوره دوم (از اواسط دوره قاجار به بعد) جست‌وجو کرد؛ ایرانیان شکست‌خورده از غرب مدرن دریافتند که تنها راه‌هایی از انحطاط و نابودی، تغییر تکیه‌گاه‌های هویتی است؛ همان‌طور که غرب به کمک چنین تغییری به قدرت و ثبات دست پیدا کرد؛ آنان نیز به این نتیجه رسیدند که ایرانیان نیز باید هویت گذشته خود را که اساسش بر دین بود، کنار بگذارند و هویتی تازه برای خود می‌ساختند؛ هویتی که بنیان آن، نه دین بلکه زبان باشد. همین مساله سبب اهمیت زبان فارسی گردید و نوع نگاه ایرانیان را به زبان فارسی تغییر داد. از این زمان به بعد زبان فارسی دیگر، نه حاشیه‌ای بر زبان عربی؛ بلکه زبان ملی ایرانیان دانسته شد و حتی مورد تقدیس قرار گرفت.

کلیدواژه‌ها: زبان فارسی، سیاست، هویت، نخبگان.

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گرایش محض، دانشگاه اصفهان

<https://orcid.org/0009-0002-2368-1024>

رایانامه: Omidshaykh7@gmail.com

۲. عضو هیات علمی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول)

<https://orcid.org/0000-0001-5647-9266>

رایانامه: saeid.shafieioun@gmail.com

۳. عضو هیات علمی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه گلستان

<https://orcid.org/0000-0002-0365-964x>

رایانامه: Amankhani27@yahoo.com

ارجاع به این مقاله:

شیخ، ا.، شفیعیون، س.، و امن‌خانی، ع. (۱۴۰۵). تعامل سیاست با زبان فارسی، چگونگی مواجهه نخبگان با زبان فارسی از قرن نهم تا پایان عصر پهلوی دوم. جستارهای نوین ادبی، ۲۳۳(۲)، ۷۴-۵۱.

<https://doi.org/10.22067/jls.2026.97855.1805>

۱. بیان مساله

برخلاف آنچه اغلب تصور می‌شود، زبان صرفاً ابزاری ارتباطی نیست و کارکردهای دیگری چون هویت‌سازی نیز دارد. این نوع کارکرد زبان به دوران متأخر (دوره مدرن) بازمی‌گردد؛ در این زمان است که کارکرد زبان از وجه ارجاعی و ارتباطی، به هویت‌سازی تغییر می‌کند که این مساله درباره زبان فارسی نیز صادق است. زبان فارسی تا روزگار مدرن (اواسط عصر ناصرالدین‌شاه) غالباً ابزاری برای ارتباط بود، اما از این زمان به بعد کارکرد تازه‌ای پیدا می‌کند و عامل اصلی هویت‌سازی ایرانیان می‌گردد و برخلاف گذشتگان که زبان فارسی برای آنان از منظر هویت‌سازی اهمیتی نداشت، در این دوران یعنی در روزگار مدرن تقریباً رویکرد هویت‌سازی به زبان به رویکردی فراگیر تبدیل می‌شود؛ تا آنجا که بحث‌هایی که درباره آن در این دوره و در آثار کسانی چون آخوندزاده، پورداوود، تقی‌زاده و... دیده می‌شود، اغلب با رویکردی است به کارکرد جدید زبان؛ یعنی هویت‌سازی. در پژوهش حاضر، تلاش می‌شود تا این تغییر و تحول در کارکرد زبان فارسی را بررسی و دلایل آن را تبیین نماییم؛ برای نیل بدین مقصود، بررسی خود را روزگار صفویه آغاز و تا دوره پهلوی دوم ادامه می‌دهیم. هدف ما از بررسی این دوره و آثار نوشته‌شده در آن استخراج گزاره‌هایی است که درباره زبان فارسی وجود دارد، مقایسه این گزاره‌ها نه تنها نشان‌دهنده تفاوت نگاه به زبان فارسی (نگاه ارتباطی / نگاه هویت‌ساز) است؛ بلکه می‌تواند به تبیین چرایی این تحول نیز کمک کند.

۲. پیشینه پژوهش

درباره زبان فارسی و نسبت آن با هویت ملی تا کنون آثار فراوانی نوشته شده است؛ از جمله عیسی امن‌خانی در کتاب تبارشناسی نقد ادبی ایدئولوژیک به نسبت این دو در دوره قاجار پرداخته است (صفحه ۲۸۸ به بعد)؛ همچنین فرزاد بالو در کتاب روشنفکران ایرانی و مساله زبان (بالو، ۱۴۰۳) به آن پرداخته و به بررسی دیدگاه‌های روشنفکرانی چون آخوندزاده و... درباره زبان می‌پردازد. با این حال مقاله حاضر نسبت به این پژوهش‌ها دو تفاوت اساسی دارد؛ اول از همه این که با نگاه تحلیل‌گفتمانی تحول زبان را از دوره صفویه بررسی کرده است؛ در نتیجه آن نشان داده شده است که از چه زمانی در رویکردهای ایرانیان به زبان فارسی گسستی ایجاد گردیده است دوم آنکه در مقاله حاضر به چرایی این گسست نیز پرداخته شده است، امری که نتیجه آن پیشبرد پژوهش درباره زبان فارسی است.

۳. زبان فارسی و گزاره‌های آن در روزگار از دوره صفویه تا دوره قاجار

آنچه در دیدگاه گذشتگان و به‌ویژه تذکره‌نویسان قابل توجه است، این است که آنان به‌ندرت درباره زبان فارسی اندیشیده و درباره آن نوشته‌اند؛ به تعبیر دیگر زبان فارسی اثره چندان مهمی نبود که به آن بیندیشند و درباره آن بنویسند. تا آنجا که می‌توان ادعا کرد که در آثار گذشتگان هیچ بحث منسجم و منظمی درباره زبان فارسی دیده نمی‌شود و آنچه هست اشاره‌های پراکنده به این زبان و درباره آن می‌باشد. این اشاره‌های پراکنده که اکثراً در تذکره‌های نوشته‌شده در ایران و هند دیده می‌شود، تقریباً یکسان است؛ اشاره‌هایی که می‌توان آن‌ها را اصلی‌ترین گزاره‌ها درباره زبان فارسی از نظر گذشتگان دانست.^۱ اصلی‌ترین این گزاره‌ها عبارتند از:

۱-۳. برتری زبان عربی بر فارسی

گزاره‌هایی که بیش از دیگر گزاره‌ها در آثار نوشته شده در این دوران تکرار می‌گردد، برتری زبان عربی بر زبان فارسی است؛ تقریباً تمام کسانی که در این دوره درباره زبان فارسی سخن گفته‌اند، به فروستگی آن در مقایسه با زبان عربی اشاره کرده‌اند. به باور آن‌ها زبان فارسی در حاشیه زبان عربی قرار دارد. دلیل آن هم روشن است؛ زبان عربی زبان دین اسلام است و قرآن به این زبان نازل شده است که به‌عنوان مثال می‌توان به آنچه که در تذکره «شمع انجمن» بیان شده اشاره کرد: «اکنون توان دریافت که چنانکه قمریان عرب و بلبلان فرس سامعه‌ها را به خوشنویایی نواخته‌اند طوطیان هند هم ذائقه‌ها را به شکرریزی خیلی متلذذ ساخته، کسی که آشنای دقایق السنه ثلثه است به مغز این سخن می‌رسد؛ اما طالع عرب بلند است که خانم نبوت در این قوم مبعوث شد و قرآن مجید که لفظ و معنی او معجز است، به زبان عرب نازل شد، سبحان الله لطافتی که زبان عرب دارد هیچ زبان [از جمله زبان فارسی] نداشته باشد و حروفی که مخصوص زبان عرب است پر لطف و مزه بخش واقع شده» (حسن خان، ۱۲۹۲، ص. ۱۹).

در تذکره «خزانه عامره» نیز زبان قرآن یعنی عربی، زبان خالق السنه دانسته شده، در واقع زبانی که خالق زبان‌ها از آن استفاده کرده است: «بلی قرآن - که کلام خالق السنه است - سر رشته موافقت زبان در دست دارد» (آزاد

بلغرامی، ۱۳۹۰، صص. ۲۷۳-۲۷۴)

۲-۳. نقصان زبان فارسی

برتری زبان عربی بر زبان فارسی تنها به دلیل نازل شدن قرآن به زبان عربی نبوده است، به باور بسیاری از گذشتگان، زبان فارسی زبانی است معیوب که نقص‌های بسیار دارد؛ به‌عنوان مثال در تذکره «شمع انجمن» این گزاره و باور

به وضوح تکرار شده است. در تذکره «شمع انجمن» بیان جملاتی که در ادامه می آوریم به این باور اشاره دارد که نه تنها زبان عربی زبان برتری و والاتری است؛ بلکه زبان فارسی نیز نقص داشته و دچار معایبی است: «(ثا) و «حال» و «صاد» و «ضاد» و «طا» و «ظا» و «عین» و «قاف» به خلاف حروف السنه دیگر مثل «یا» و «ژای» فارسی و «طا» و «طال» هندی که نزد ارباب ذوق مخارج اینها به لطافت مخارج حروف مخصوصه عرب نمی رسد و ادخال الف و لام و نزع آن در زبان عرب طرفه چیزی است و در زبان تازی صیغه مذکر علیحده و صیغه مؤنث علیحده و در فارسی یکی است و شأنی که ثر زبان عربی دارد و ظاهراً هیچ زبان نداشته باشد و تغزل شعرای عرب با زنان است به خلاف شعرای فارسی که اینها بنای تغزل بر بیریشان گذاشته اند و ظلم صریح و ستم قبیح که عبارت از وضعی در غیر موضع اوست، اختیار نموده و حروف مخصوصه عرب را خاصیتی است که در حروف زبان دیگر نیست؛ یعنی این حروف در لغت هر کدام زبان که بیامیزند، آن زبان را قسطی از فصاحت دست به هم می دهد به خلاف فارسی و هندی که اگر حرفی از حروف این زبانها در لغت عربی آمیخته شود از وضع خود بیفتد و سخت ناخوش و بی مزه گردد.»

(حسن خان، ۱۲۹۲، ص. ۲۷)

آزاد بلگرامی، نویسنده تذکره خزانه عامره، نیز در زبان فارسی کاستی ها و نقص های بسیار می بیند، او می نویسد:

«سبحان الله لطافتی که زبان عرب دارد. هیچ زبان نداشته باشد و حروفی که مخصوص زبان عرب است پر لطیف واقع شده؛ مثل ثای مثلثه و حای محمله و صاد مهمله و ضاد معجمه و طای مهمله و ظای معجمه و عین مهمله. خلاف حرف السنه دیگر مثل پای فارسی و ژای فارسی و تای هندی و دال هندی و رأی هندی که نزد ارباب ذوق مخارج اینها به لطافت مخارج مخصوص عرب نمی رسد؛ و ادخال الف و لام تعریف و نزع آن در زبان عرب، طرفه چیزی است و در زبان عربی صیغه مذکر علی حده است و صیغه مؤنث علی حده. در فارسی هر دو یکی است.» (آزاد بلگرامی، ۱۳۹۰،

ص. ۴۳۷)

۳-۳. مکمل بودن زبان فارسی

این نقصان زبان فارسی سبب می شود که آن ها به زبان فارسی به چشم زبان مکمل بنگرند. از نظر بسیاری از تذکره نویسان زبان فارسی، زبانی مستقل نیست و تنها می توان زبانی مکمل برای عربی در نظر گرفته شود؛ حتی برخی از آن ها با برتر دانستن زبان هندی بر زبان فارسی، زبان فارسی را مکملی برای زبان هندی دانسته اند.^۲ برای مثال می توان به آنچه که در تذکره «ید بیضا» که در شرح یکی از شاعران بیان شده، اشاره کرد:

«دیگر مثنوی گفته در جشن طوی محمد فرخ سیر پادشاه با دختر راجه اجیت سنگه راتهورکه در سده سبعة و عشرين و ماته و الف (۱۱۲۷) واقع شد جولان فکر عالی از این مثنوی هویداست خصوص در مقامی که اسماء پردهای هندی در ضمن الفاظ فارسی آورده و بی تصنع سحر حلال بکار برد.»

در ادامه نیز به بیتی ملمع‌گونه اشاره شده است که از ترکیب فارسی و هندی تشکیل شده است: «اواخر ایام زندگانی همراه نواب مبارز الملک سربلندخان تونی جانب گجرات احمد آباد رفت و در آنجا این بیت فارسی و هندی آمیز از طبعش سرزد «اندکی ایر گر زنم به سمنند // ببله هفت آسمان نپ جایی» (آزاد بلگرامی، ۱۳۹۰، ص. ۲۶۷)

۳-۴. برتری زبان هندی بر فارسی

اما موضوع به همین جا و برتری زبان عربی و نقصان زبان فارسی ختم نمی‌شود. در این دوره افرادی هستند که گاهی حتی زبان هندی را بر زبان فارسی و دیگر زبان‌ها برتری می‌دادند، برای مثال می‌توان به آنچه که در تذکره «شمع انجمن» نوشته شده، اشاره کرد که در آن فارسی مدیون زبان هندی دانسته شده است:

«میان حیدری و وحشی یزدی مهاجرات رکبکه به وقوع آمد؛ چه او را به سبب سرمایه جمعیتی که از هند به هم رسانده رفته بود بر وحشی مزیت می‌دادند، حال آنکه حیدری در اشعار خود مزمت هند کرده، میرآزاد در این مقام می‌فرماید اهل ولایت ایران و توران قاطبه با آنکه به هند آمده از حالت گدایی به مرتبه امیری می‌رسند و از نکبت قلندری برآمده و به دولت سکندری فایز می‌شوند، پاس حقوق اصلاً به خاطر نمی‌گذارند و زبان خود را که عمرها نمک از خوان الوان هند خورده به انواع مذمت می‌آیند.» (حسن خان، ۱۲۹۲، ص. ۲۲۱)

در تذکره «ید بیضا» که تذکره‌ای به زبان فارسی است، مؤلف خدا را شکر می‌کند که اثرش با لفظ و نظم هندی به پایان می‌رسد و الفاظ زبان هندی را که در قرآن هم آمده جواهری از سلک کلام قدیم می‌داند:

«الحمد لله و المنه که خامه خوشخرام به منتهای این قلمرو و سیاحتی که آغاز کرده بود به انجام رسید و به اقتضای ترتیبی که در این تألیف اختیار افتاده ختم کتاب بر نظم هندی دست بهم داده -چه مضایقه- بعض الفاظ هندی جزو فرقان عظیم است و جواهر سلک کلام قدیم.» (آزاد بلگرامی، ۱۳۹۰، ص. ۴۰۷)

مؤلف در ادامه وجود کلام هندی را در قرآن و استفاده از آن را در آیات مهم قرآن حیرت‌انگیز و از عجایب می‌داند:

«و نیز شیخ جلال‌الدین سیوطی رح می‌فرماید

«اخرج ابوالشیخ عن جعفر بن محمد عن ابیه رضی الله عنهما فی قوله تعالی یا ارض ابلعی ماء ک اشربی بلغة الهند» علماء فصاحت اتفاق دارند که این آیه افصح آیات قرآنی است و ابداع بینات آسمانی وقوع لفظ هندی در کلام معجز نظام خصوص درین آیه بلند پایه از عجائب است.» (آزاد بلگرامی، ۱۳۹۰، ص. ۴۰۸)

در تذکره «مخزن الغرائب» دیدگاهی کاملاً بالاتر از این موارد مطرح شده و زبان هندی به‌طور کل نه تنها زبانی برتر از دیگر زبان‌ها مخصوصاً برتر از زبان فارسی دانسته شده است، بلکه زبان هندی زبانی فرازمینی و آسمانی دانسته شده که زبان فارسی قابلیت و ظرفیت ترجمه برگرداندن متون از این زبان را ندارد:

«سلاله امرا نواب میرزا عبدالرحیم خانخانان و دانشمندان هند بزبان سنسکریت که لغت هیچ آفریده بر روی زمین نیست و کتب سماوی براهمه هند بآن زبان است می گویند که این زبان فرشته‌هاست و در مدحش درفشانی‌ها کرده‌اند که شرح آن به زبان فارسی راست نمی‌آید - و نواب نیز عالم زبان سنسکریت بود» (هاشمی سندیلوی، ۱۹۶۸، ص. ۲۳۶).

سراج‌الدین علی‌خان آرزو در اثر دیگری به نام «مثمر» بیان می‌دارد که: «و تحقیق آن است که زبان معتبر فارسی، زبان اردوی پادشاهی است که بعد اختلاط فرق و جماعات قرار یافته؛ لهذا در شعر فصحا و نثر بلغا، زبان دیگران نیست» (آرزو، ۱۳۹۹، ص. ۹). او پس از بیان این مطلب زبان اردو را که پایه و اساس لغات آن فارسی است بر دیگر زبان‌ها برتر دانسته و اعتبار زبان فارسی را به زبان اردو گره می‌زند: «پس به ثبوت رسید که افصح زبان‌ها اردو است و فارسی همین‌جا معتبر است» (آرزو، ۱۳۹۹، ص. ۱۳).

۳-۵. از ادعای برتری ترکی بر فارسی تا جایگاه زبان ترکی در دربار صفویان

ورود کلمات ترکی به زبان فارسی از سده‌های قبل شروع شده بود؛ ذبیح‌الله صفا انتشار اصطلاحات نظامی، اجتماعی و اداری، رواج مفردات و لهجات ترکی و شیوع اسامی ترکان در قرن پنجم و ششم را نتیجه نفوذ و ورود ترکان زردپوست آسیای مرکزی به ایران می‌داند (صفا، ۱۳۹۰، ص. ۱۹۶) که این روند در قرن هفتم و هشتم به دلیل غلبه مغول و تاتار شدت بیشتری به خود می‌گیرد.

امیرعلیشیرنویای شاعر، دانشمند و سیاستمدار قرن نهم و معاصر سلطان حسین بایقرا بود، او دو زبان فارسی و ترکی را به‌خوبی می‌دانست و بر آن تسلط داشت. میرنظام‌الدین علیشیرنویای در یکی از آثار خود به نام «محاکمه اللغتين» به مقایسه دو زبان فارسی و ترکی می‌پردازد و در این کتاب، زبان ترکی را بر فارسی برتری می‌دهد. او در این کتاب ادله زیادی را برای اثبات سخن خود ارائه می‌دهد و حتی زبان فارسی را در برابر زبان ترکی، زبانی

محروم می‌داند. او از واضعان زبان ترکی سپاسگزار است که چنین زبانی را وضع کرده‌اند؛ زیرا از نظر او فارسی با تمام ادعای بلاغی خود در برابر آن، زبانی محروم به حساب می‌آید: «و فارسی‌گوی لار مונچه فصاحت و بلاغت دعوی بیله بوفایده دین محروم» (نوابی، ۱۳۱۵، ص. ۸۴) او زبان ترکی را نسبت به فارسی از نظر لغت، وسعت و دقت برتر دانسته و آن را دارای مزیت‌های فراوانی نسبت به فارسی می‌داند: «باری هر تقدیر بیله که بار با وجود ترک الفاظی نینک فارسی غه مونچه مزیتی و نفس امردا مونچه دقتی و وسعتی» (نوابی، ۱۳۱۵، ص. ۸۸)

علاوه بر این برای اشاره به چگونگی وضعیت زبان فارسی در دوره پیشامدرن، لازم است به جایگاه زبان فارسی در دربار صفویه نیز اشاره شود. باید متذکر شد که در دوره صفویه، درباریان و پادشاهان ایران که زبان رسمی سرزمینی که بر آن حکومت می‌کردند، فارسی بود، به زبان ترکی با یکدیگر صحبت می‌کردند؛ آنان با وزیران، درباریان و نیز در سرای خاندان سلطنتی به ترکی سخن می‌گفتند. طیب و منشی مخصوص ایلچی ارشد سوئد یعنی انگلبرت کمپر آلمانی که در سال ۱۰۹۵ ق. همراه هیأتی سیاسی به ایران آمده بود به این موضوع اشاره کرده و بیان می‌دارد که زبان ترکی در دربار صفوی‌شان و حرمت بالایی داشته است، به گونه‌ای که اگر دولت‌مردی نمی‌توانست به ترکی سخن بگوید، دیگران به او به چشم حقارت می‌نگریستند (گنجلی، ۱۳۸۸، ص. ۲۹۴) در واقع کسانی که در دربار صفوی به ترکی سخن می‌گفتند علاوه بر احترام و اعتباری که داشتند، برای اعمال حاکمیت نیز مشروعیت بیشتری داشتند که همین دلیل باعث می‌شد تا رغبت بیشتری در به کارگیری زبان ترکی در دربار صفوی به وجود آید.

۴. زبان فارسی و گزاره‌های آن در روزگار مدرن

اما از اواسط دوران قاجار و پس از آن که جامعه ایرانی به دلیل مواجهه با غرب دستخوش تغییر گردید، الف (زبان فارسی مورد توجه قرار گرفت و ب) گزاره‌های تازه‌ای درباره آن شایع گردید؛ پیش‌تر گفتیم که تا این زمان (دوران مدرن) ایرانیان توجه چندانی به زبان فارسی نداشتند و درباره آن به‌ندرت سخن می‌گفتند؛ اما از این زمان به بعد زبان فارسی به موضوع پژوهش بسیاری از ایرانیان تبدیل شد و بسیاری از روشنفکران، ادیبان و حتی اهل سیاست به آن پرداختند؛ این توجه بسیار به زبان فارسی، سبب رواج گزاره‌هایی تازه درباره زبان فارسی نیز گردید که این گزاره‌ها را می‌توان به کرات در غالب متون نوشته‌شده در این دوران مشاهده کرد، امری که از پیدایش گفتمانی تازه درباره زبان فارسی خبر می‌دهد. اصلی‌ترین این گزاره‌ها عبارتند از:

۴-۱. برتری زبان فارسی بر دیگر زبان‌ها

برخلاف گذشتگان نخبگان ایرانی در این دوره نه تنها زبان فارسی را (مثلاً در مقایسه با زبان عربی) فرودست نمی‌دانستند بلکه بر این باور بودند که زبان فارسی بر دیگر زبان‌ها برتری دارد؛ دلایلی که آن‌ها برای برتری زبان فارسی بر دیگر زبان‌ها اقامه می‌کنند، بسیار است. دهخدا که به دلیل تألیف فرهنگ خود مقامی رفیع در تاریخ معاصر دارد، زبان فارسی را اوسع زبان‌های دنیا می‌داند و می‌نویسد:

«زبان فاسی امروزی ملکه زبان‌های دنیا است ... هیچ زبان دیگری این سعه و انبساط را نمی‌تواند دارا بود... و پیدا شدن این همه شعرای نامدار و بزرگوار در هر عصر دلیل بزرگی و بلاغت این زبان است چه یک زبان آریایی است که در وسیع‌ترین زبان سامی نیز به مرور چهارده قرن خویش را حقی کرده است، و به علاوه لغات عرب را نیز هم به معنی مستعمل عرب و هم به معانی که خود بدان داده است به کار می‌برد و این سعه است ... شاید بی هیچ تردید بتوان گفت که زبان فعلی فارسی اوسع زبان‌های گیتی است؛ چه همه دقایق ادبی نظم و نثر زبان‌های دیگر را بی اختلافی بزرگ، چون دو مترجم در دو زبان باشد، توان آورد.» (دهخدا، ۱۳۷۷، صص. ۴۹۳-۵۲۴)

ذبیح بهروز نیز نظری همچون دهخدا دارد او نیز زبان فارسی را برترین زبان‌ها می‌داند و می‌نویسد:

«فی الحقیقه اگر آن را [زبان فارسی را] با زبان‌های دیگر دنیا مقایسه کنیم می‌توانیم فخر کنیم و بگوییم که فارسی سره نه تنها بهترین و آسان‌ترین زبان‌های دنیا است بلکه فقط زبان آریایی زنده‌ایست که بواسطه داشتن پیشوندها و پسوندهای بسیار و قواعد ساده ترکیب کلمات، هیچ‌گونه احتیاجی بزبان‌های دیگر ندارد و بخوبی و آسانی می‌توان فکر و معنی که در یک کلمه اروپایی پنهانست بدان نقل نمود.» (بهروز، ۱۳۱۳، ص. ۱۱)

او زبان فارسی را یکی از ساده‌ترین زبان‌ها می‌داند و به همین واسطه آن را بر دیگر زبان‌ها برتر به شمار می‌آورد: علت اینکه ما با وجود نیاموختن آن و نگاه نکردن به کتاب لغت، معانی این همه کلمه فارسی را می‌دانیم، همین خاصیت زبان فارسی است که فهم کلمات آن را بر ما آسان کرده. مثلاً از ترکیب کلمه دل با پیشوندها و پسوندها می‌توانیم صدها کلمه بسازیم که هر کدام در زبان‌های دیگر دارای یک کلمه مخصوص می‌باشند، ولی ما به واسطه حسن ترکیب فارسی محتاج به آن کلمه تازه نیستیم.

«در میان زبان‌های آریایی که هم سرشت کلمه‌سازی قدیم خود را کاملاً حفظ کرده و هم قواعد صرف و نحو آن بی اندازه آسان و ساده و کلی است، زبان شیرین فارسی می‌باشد که اسپرانتو هم در برابر آن دم از آسانی نمی‌تواند بزند. با اینکه از هزار و سیصدسال به این طرف کسی به فارسی و

تدریس آن اعتنایی نکرده. هنوز خوش آهنگی و سادگی و جمال و جلال خود را از دست نداده.»

(بهرز، ۱۳۱۳، صص. ۷-۴)

ذبیح بهروز حتی ادعای برتری زبان فارسی بر زبان عربی دارد و در کتاب «زبان ایران، فارسی یا عربی؟» به مقایسه مستقیم این زبان‌ها پرداخته و دلایل برتری زبان فارسی و زبان‌های آریایی را بیان می‌کند. او زبان فارسی را نوعی زبان ترکیبی می‌داند که با ترکیب ریشه‌ها، پیشوندها و پسوندها هزاران کلمه جدید می‌توان ساخت که با وجود داشتن معنای جدید از معنای اصلی خود دور نشده و برای فارسی‌زبان نیز این کلمه چندان مبهم و دور از ذهن نیست. او بیان می‌کند که زبان فارسی توانایی آن را دارد با ترکیب کلمه «دل» با پیشوندها و پسوندها صدها کلمه مثل دلاور، دلارا، دلپسند، دلاویز و... بسازد که زبان‌های دیگر برای هر کدام از آن معانی باید کلمه‌ای مخصوص بسازند؛ به گونه‌ای که کلمات جدید ساخته شده در این زبان‌ها هیچ ربطی به معنی اصلی خود ندارند. او کلمه‌سازی در زبان فارسی را بسیار طبیعی و آسان می‌داند، به طوری که عوام در کلام خود هر روز به این کار مشغول هستند، کلمات تازه می‌سازند و به کار می‌برند، بدون آنکه از خاصیت طبیعی زبان خود آگاه باشند. او همچنین عیب بزرگی بر زبان‌های آریایی غیر فارسی می‌گیرد و دلیل نابودی و کنار گذاشتن آن‌ها را سختی قواعد صرف و نحو و غیر طبیعی بودن آن‌ها می‌داند؛ به جز زبان فارسی که از این عیب مبرا دانسته شده و آن را بسیار آسان و طبیعی می‌داند به طوری که حتی زبان اسپرانتو هم در برابر آن دشوار دانسته می‌شود. او به شاهنامه نیز اشاره می‌کند و بیان می‌دارد

«نه تنها نظیر آن در زبان‌های دیگر نیست بلکه در مدت ده‌ها قرن گذشته هیچ تغییری در ترکیبات زیبا و سادگی تعبیر جملات آن عارض نگردیده است در صورتیکه همه زبان‌های اروپایی هزاران سال پیش با آن همه طرفدار و کتاب‌های بسیار مهمتر از گلستان سعدی یا به کلی مرده‌اند و یا بقدری تغییر کرده که نوشته‌های چهارصدسال پیش آن‌ها نامفهوم و مندرس گردیده است» (بهرز، ۱۳۱۳، ص. ۱۰).

او زبان عربی را نیز زبانی نیم‌مرده می‌داند که حتی در مدارس عربی در ممالک عرب آنچنان که باید به آن زبان تکلم نمی‌کنند. او بیان می‌دارد: «اشعار هزارسال پیش عرب را اگر بخواهند مثل شاهنامه در قهوه‌خانه‌ها بخوانند نه خواننده می‌تواند آنرا درست بخواند و نه شنونده اصلاً آنرا می‌فهمد»^۳ (بهرز، ۱۳۱۳، ص. ۱۱).

۲-۴. برتری زبان فارسی بر دین اسلام

این زمان و اتفاقات آن گویا باعث شد در نظر برخی از نخبگان و روشنفکران، دیگر دین جوابگوی نیازهای مردم و کشور نباشد و می‌بایست جایگزینی برای آن پیدا می‌شد تا جوابگوی نیازهای اجتماعی و سیاسی دوره جدید باشد. تا

پیش از این چیزی مهم‌تر، فراتر و مقدس‌تر از دین وجود نداشت؛ اما همان‌طور که اشاره کردیم رفته‌رفته از میانه دوره قاجار به این سو، این نگاه تغییر کرد و «زبان» گویی به عنوان نجات‌دهنده و جایگزینی پر قدرت و مقدس پا به میدان می‌گذارد تا چاره‌ای باشد بر مشکلات فزاینده این سرزمین. در این زمان دین در بسیاری موارد در زیر سایه زبان قرار می‌گیرد و زبان عامل نجات‌بخش ایرانیان از عقب‌ماندگی و نابودی تلقی می‌شود؛ و این دیدگاه در مجله آینده به وضوح دیده می‌شود:

«تغییر دین دادن آن هم دینی که اصول صحیح داشته باشد ملت را پس نمی‌برد و دانش و معرفت و فرهخت و فضلش را از میان بر نمی‌دارد چه شد که ما از زمان سروری تازی بر ایرانی راه قهقرایی را پیموده‌ایم؟ چرا از هزار و سیصدسال پیش باین طرف از بیگانگان ستم کشیده و تو سری خور این و آن شده‌ایم ... پس بر هر ایرانی آمیغی و ایران‌پرست حقیقی بایست و واجب است که از خرابی و ویرانی ستون و رکن ملیت و قومیت جلوگیری نماید یعنی تا بتواند واژگان متروک پارسی را بکار برد و از استعمال لغات بیگانه دوری گزیند و اجتناب نماید؛ زیرا تا پایه رکن ملیت سخت و محکم نشود ایوان قومیت ایرانیان در جلوی پیش‌آمدها و حوادث جهان پایداری نتواند و تمام رسیها و ترقیات جز رنگ و روغن ظاهری بیش نخواهد بود.» (افشار یزدی، ۱۳۵۲، ص. ۷۴۳)

«وحدت ملی ما به واسطه اختلاف لسان میان ترک‌زبان‌های آذربایجان و عرب‌زبان‌های خوزستان و فارسی‌زبانان سایر ولایات از حیث زبان ناقص می‌باشد. این حقیقت را هر قدر هم تلخ باشد باید دانست و گفت تا به خیال اصلاح و یا اقلاً جلوگیری از شدت آن در آینده برآمد، چه معلوم نیست که تا کی مذهب مشترک عامل قوی در وحدت ملی ما خواهد بود، زیرا مطابق اطلاعاتی که داریم عثمانی‌ها بوسیله تبلیغات خود مغلطه می‌کنند و در تضعیف عامل مذهب می‌کوشند و چون آذربایجانیان ترکی‌زبان هستند می‌خواهند آن‌ها را بجامعه خود بکشند. همین سوءقصد را نیز عرب‌های همسایه نسبت به ایرانیان هم‌زبان خود دارند. البته باید به پیش‌بینی ضعف این عامل، عامل زبان را تقویت کنیم ... بسیاری از اهالی قفقاز که با ما هم مذهب یعنی شیعه و با عثمانی هم‌زبان هستند باین عقیده گرویده و مروج و مبلغ آن شده‌اند... وحشت ما از این پیش‌آمد آنقدر هم خیالی نیست: اهالی گنجه و بادکوبه و قسمت جنوبی قفقاز که شیعه مذهب ولی ترک‌زبان بودند در احساسات و تمایلات خود میان ما و عثمانی‌ها آن‌ها را اختیار کردند، یعنی عامل زبان بر عامل مذهب سبقت گرفت.» (افشار یزدی، ۱۳۵۲، ص. ۵۶۲)

۴-۳. تقدس زبان فارسی

ستایش زبان فارسی تا آنجا ادامه می‌یابد که این زبان رنگ تقدس به خود می‌گیرد و به مرور زمان زبان فارسی حالت قدسی می‌یابد و برخی شاعران به ستایش آن می‌پردازند. شعر معروف «ای زبان پارسی» از دکتر حسین خطیبی به خوبی بازتاب‌دهنده این قداست است:

ای زبان پارسی افسونگری	هرچه گویم از تو، زان افزونتری
در تگ آور پای و سر در پیش نه	تکروان را در قفای خویش نه
دست چون یازم تو را با پای لنگ	اندکی آهسته‌تر لختی درنگ ...
ای زبان پارسی ای پرتوان	ای تو آن دریای ژرف بی‌کران
ریزه‌خوار خوان یغمای توام	جرعه‌نوش جام صهبای توام

این قداست زبان فارسی در شعر رعدی آذرخشی نیز مشاهده می‌شود:

ای زبان پارسی جاویدمان در روزگار	زان که فرزندان ایران را تویی آموزگار
پایه چون کرد استوارت همت دهقان طوس	کاخ ملیت شد از فر و فروغت استوار
تاخت چون تازی بر ایران شد زبان پهلوی	در دو آغازین سده کم‌کم تباه و تار و مار
بیم آن رفتی که ایران همچو شام و مصر و فارس	گوش تازی کند در نثر و نظم اختیار
لیک از اقصای خراسان شد زبانی نو پدید	وندر آن از واژه‌های آریایی بود و تار
واژه‌هایی نیز از تازی بر آن افزوده شد	هر کجا بوده‌ست بر آنان نیازی آشکار
تاخت چون «یعقوب صفاری» به تازی دستگاه	هشت تازی را و شد شعر «دری» را خواستار ^۴

جالب آنکه این تقدس زبان فارسی در شعر شاعران نوگرا نیز دیده می‌شود و همایون صنعتی‌زاده هم در شعری که در

قالب «نو» سروده شده، تقدس زبان فارسی در این دوره را اینگونه به تصویر می‌کشد:

ای شعر فارسی / ای نظم بی‌نظیر / ای باده کهن / ای مشک، ای عبیر / ای شبچراغ گوهر اندیشه بشر /
 ای سرو سبز پیکر جاوید این کویر / هر گوشه‌ات / حکایتی است، ز مردادماه گرم / هر نغمه‌ات شکایتی
 است ز دی ماه زمهریر / ای گوهر سخن / ای سنگر کلام / ای آرزوی دهر / ای مامن ضمیر / ای لفظ
 استوار چو فولاد آبدار / ای غنچه لطیف، به نرمی به از حریر / هر قطعه‌ات زمردی است که باشد
 همیشه سبز / هر پاره‌ات ستاره‌ای بود از نور ناگزیر. / ای نظم پر نظام زبان در دری / ای کاخ پر شکوه /

ای صوت پر صفیر/ ای آسمان پر ستاره آکنده از خرد/ چندین هزار عطارد در بند تو اسیر/ هر بیت تو
کنایتی از سوز شمع جان/ هر مصرعت اشارتی از ناله و نفیر/ ای شعر فارسی...

۴-۴. زبان فارسی، رکن ملیت ایران

اما اصلی‌ترین گزاره‌ای که در این دوره وجود دارد، هویت بخشی زبان فارسی است؛ تقریباً همه نخبگان ایرانی در این روزگار زبان فارسی را نه‌همچون ابزاری برای انتقال اندیشه و معانی بلکه به‌عنوان اصلی‌ترین عامل ایجاد هویت می‌دانند (بالو، ۱۴۰۳، ص. ۱۴۰). به باور آن‌ها بدون زبان فارسی یکپارچگی ایران دوام چندانی نخواهد داشت؛ به تعبیر دیگر زبان فارسی با یکپارچه ساختن ایرانیان به آنان هویت ملی می‌بخشد، به‌عنوان مثال محمدعلی فروغی در خطابه‌ای با عنوان «فرهنگستان چیست»، به گره خوردن هویت و ملیت با زبان، اینگونه اشاره می‌کند:

«اصل مقصود از فرهنگستان پیدا کردن و بدست دادن راه اصلاح و تکمیل زبان و ادبیات ایرانی است که این عمل بهترین وسیله برای ایرانی کردن تمدن و تربیت مملکت و جلوه‌گر ساختن فرهنگ اختصاصی این ملت است» (جریزه‌دار، ۱۳۸۳، ص. ۲۷)

او در ادامه تلاش برای تقویت زبان فارسی در راستای تقویت هویت و ملیت ایرانی را از اقدامات قدیمی و غیر تکراری ایرانیان دانسته است:

«آنچه می‌خواهیم ترک کنیم الفاظ و عبارات بیگانه‌ای است که حقیقهً بآنها محتاج نیستیم و می‌خواهیم عناصر خارجی چنان در زبان ما غلبه نداشته باشد که آن را ز هویت خود ببندازد... امیدواریم در این اقدامات ما را بتقلید و پیروی از ملل دیگری که این اواخر باین خیال‌ها افتاده‌اند متهم نسازند چه در نزد ایرانیان فکر حفظ خصوصیات ملی و ایرانی به هیچوجه تازگی ندارد اگر بعضی ایرانیها معرب یا فرنگی مآب می‌شدند بسیاری دیگر غیرت ایرانیت را بوجه احسن داشته‌اند و نشانی آن را از عهد فردوسی و ابوریحان بیرونی یعنی از هزار سال پیش تا این زمان می‌توان ذکر کرد که ایرانیها وقتی این سوداها را در سر داشتند که ملل دیگر اصلاً معنی ملیت را نمی‌فهمیدند» (جریزه‌دار، ۱۳۸۳، صص. ۳۵-۳۶)

در ادامه در روزگار پهلوی نیز این نگرش به زبان فارسی تکرار می‌شود؛ به‌عنوان مثال مجتبی مینوی زبان فارسی را زنجیری مهم برای ارتباط ایرانیان می‌داند و می‌گوید: «فارسی محکم‌ترین زنجیر علقه و ارتباط طوایفی است که در خاک ایران ساکن‌اند.» (مینوی، ۱۳۴۶، صص. ۴۵۱-۴۴۱) در ادامه نوشته خود او جایگاه زبان فارسی را اینگونه توصیف می‌کند:

«بعضی حتی معتقدند که نشانه ملیت و وحدت ملی ایرانیان زبان فارسی رسمی است. این مطلب را چنین بیان می‌کنند که هر گروهی را علقه ارتباط و وجه جمعی است که بدان جلب منافع و دفع مضار از خود می‌کند؛ یعنی علامت تشخیص و اسباب شخصیتی که در سایه آن و برای حفظ آن با ملل سایر و اقوام مجاوره می‌جنگد و در مقام افتخار، خویش را منسوب بدان می‌خواند و می‌گویند که: ساده‌ترین این علامات و قدیمی‌ترین این جامعات عصبیت نژادی است و پس از آن علاقه وطنی یا دینی یا زبانی و به حکم تجربه ثابت شده است که محکم‌ترین و شامل‌ترین این جامعه‌ها جامعه زبانی است.» (مینوی، ۱۳۴۶، صص. ۴۵۱-۴۴۱)

پیوند زبان فارسی و هویت ایرانی، در آثار شاهرخ مسکوب به بهترین شکل تشریح می‌شود، او در مقاله‌ای با عنوان «ملیت ایرانی و رابطه آن با زبان و تاریخ» هویت ملی ایران را مرهون زبان فارسی می‌داند و می‌نویسد: «ما ملیت یا شاید بهتر باشد بگوییم هویت ملی (ایرانیت) خودمان را از برکت زبان و در جان‌پناه زبان فارسی نگه داشتیم؛ با وجود پراکندگی سیاسی در واحدهای جغرافیایی متعدد و فرمانروایی عرب، ایرانی و ترک.» (مسکوب، ۱۳۷۹، صص. ۲۴-۵)

۵. تحلیل و بررسی

علت این گسست چیست و علت آن را در کجا باید جست‌وجو کرد؟ آنچه مسلم است این که علت این گسست را باید در ناکامی ایرانیان در رویارویی با غرب (روسیه و انگلیس) جست؛ اولین رویارویی تمام‌عیار با غرب به اوایل حکومت قاجار بازمی‌گردد؛ جنگ‌های ایران و روس (دوران فتحعلی‌شاه) و ایران انگلیس (در زمان ناصرالدین‌شاه) ایرانیان را با حقیقتی تلخ آشنا ساخت و آن اینکه آن‌ها برای نخستین بار خود را ناتوان از مواجهه با غرب می‌دیدند؛ آن‌ها دریافتند که برخلاف شکست‌های گذشته، این شکست نه به خاطر تجهیزات؛ بلکه به دلایل دیگری است؛ دلایلی که آن‌ها ناتوان از فهم آن بودند؛ این تحیر و عجز در پرسش‌هایی که عباس میرزا، ولیعهد و فرمانده سپاه ایران، از فرستاده ناپلئون، ژوبر، می‌پرسد آشکار است؛ او از ژوبر می‌پرسد:

«ای مرد بیگانه تو این ارتش و این دربار و این خیمه و خرگاه را می‌بینی، ولی گمان مکن که من مرد خوشبختی هستم. چگونه می‌توانم خوشبخت باشم. افسوس تمام کوشش‌های من و دلاوری‌هایم همچون موج خشمگین دریا در برابر صخره‌ای استوار، در برابر سپاه روس شکست خورده است. مردم فتوحات من را می‌ستایند، ولی من خود از ناتوانی خویش آگاهم. چه کرده‌ام که مورد احترام جنگاوران غرب واقع شده‌ام؟ چه شهری را تصرف کرده‌ام؟ چه انتقامی گرفته‌ام از کسانی که بر سرزمین‌های ما دست انداخته‌اند؟ از شهرت فتوحات ارتش فرانسه آگاهی دارم و همچنین دانسته‌ام

که شجاعت روس‌ها در برابر فرانسویان جز یک مقاومت یهوده نیست. با این همه یک مشت سرباز اروپایی تمام دسته‌های سپاه مرا با ناکامی مواجه ساخته و با پیشروی‌های تازه خود ما را تهدید می‌کند آنچه قدرتی است که تا این اندازه شما را تا این اندازه از ما برتر ساخته است. دلایل پیشرفت شما و ضعف ثابت ما کدام است؟ شما هنر حکومت کردن، هنر پیروز شدن، هنر به کار انداختن همه وسائل انسانی را می‌دانید. در صورتی که ما گویی محکوم شده‌ایم که در منجلاب جهل غوطه‌ور باشیم و به‌زور درباره آینده خود بیندیشیم. آیا قابلیت سکونت و باروری خاک و توانگری مشرق زمین از اروپای شما کمتر است؟ اشعه آفتاب که پیش از آنکه به شما برسد نخست از روی کشور ما می‌گذرد، آیا نسبت به شما نیکوکارتر از ماست؟ آیا آفریدگار نیکی دهش که بخشش‌های گوناگون می‌کند خواسته است که به شما بیش از ما همراهی کند؟ من که چنین اعتقادی ندارم. ای بیگانه به من بگو که چه باید بکنم تا جان تازه‌ای به ایرانیان بدم. آیا من هم باید مانند این تزار مسکوی (= پتر کبیر) که کمی پیش از این از تختش پایین می‌آمد تا شهرهای شما را تماشا کند از ایران و تمام این دستگاه پوچ ثروت دست بکشم؟ یا بهتر آن است که مرد خردمندی جست‌وجو کنم و هر چه را که شایسته یک شاهزاده است از او بیاموزم.» (ژوبر، ۱۳۴۷، ص. ۱۲۸)

پس از این، عمده تلاش‌های ایرانیان مصروف یافتن این عجز و ناتوانی و پیدا کردن راه علاج آن می‌گردد؛ برخی از روشنفکران و رجال آن عصر چون شیخ قاجار راه‌هایی را در اندیشه اتحاد مسلمانان می‌دیدند؛ به باور آن‌ها آنچه که سبب شکست ایرانیان و مسلمانان در برابر غرب گردید، تفرقه آنان (شیعه، سنی و ...) می‌باشد؛ راه چاره نیز در چیزی جز اتحاد همه آن‌ها در زیر بیرق اسلام نیست. او معتقد است که در سایه اتحاد صحیح می‌توان به همه مقاصد دست یافت و همه مفاسد را نیز اصلاح کرد. (شیخ‌الرئیس، ۱۳۶۳، صص. ۳۶-۲۶) او در کتاب «اتحاد اسلام» تأکید می‌کند بر اتحاد مردم اعم از شیعه و سنی و کلید مقابله با دشمن را در اتحاد زیر سایه اسلام می‌داند و بیان می‌کند که مقصودش تغییر مذهب و به اصطلاح شیعه شدن سنی و برعکس سنی شدن شیعه نیست بلکه منظورش اتفاق و امتزاج است برای دست‌یابی به توانایی در برابر دیگری. او استدلال می‌کند که حتی آب و آتش هم با تمام مبیانت به حکم ضرورت گاهی به یکباره دست در آغوش شوند تا با امتزاج خود کیفیت مزاج حاصل گردد. پس نتیجه می‌گیرد که اضمحلال و فناء هر دولت (شیعه و سنی) و استقلال بقای آنان به یکدیگر گره خورده و باید برای نجات در سفينه‌النجاه اتفاق نشست و از گرداب بلا و ابتلای به اقامیم ثلاثه کلمه توحید را به ساحل امنیت برسانیم. اتحاد (شیخ‌الرئیس، ۱۳۶۳، صص. ۹-۳۸) این اندیشه جز شیخ قاجار در نزد جمال‌الدین اسدآبادی نیز دیده می‌شود؛ به تعبیر دیگر با جمال‌الدین اسدآبادی است که اندیشه مذکور به اوج خود می‌رسد. (زرگری نژاد، ۱۳۹۸، ج اول، ص. ۵۴۹)

اما پس از آنکه بی نتیجه بودن چنین تلاش‌هایی بر همگان آشکار گردید؛ بسیاری از نخبگان به این نتیجه رسیدند که چاره را باید در جایی دیگر جست‌وجو کرد. به زعم آن‌ها چاره این کار را نیز باید در نزد غربیان جست‌وجو کرد؛ بسیاری از آن‌ها دریافتند که علت این شکست، ماهیت تازه غرب است؛ در نتیجه آن‌ها نیز از ایجاد هویتی تازه (همانند غربیان) سخن گفتند؛ هویتی که نه براساس دین و مذهب بلکه بر اساس زبان می‌بایست شکل می‌گرفت. به باور آن‌ها زبان تنها عاملی بود که می‌توانست جامعه ایرانی را دوباره یکپارچه گرداند و به آن‌ها هویتی تازه ببخشد و از این طریق آن‌ها را دوباره نیرومند سازد اما تحقق این امر کار آسانی نبود و دشواری بسیاری در پی داشت؛ به عنوان مثال می‌توان به این موضوع اشاره کرد که زبان واحدی در ایران وجود نداشت و تنها بخش‌هایی از ایرانیان به زبان فارسی تکلم می‌کردند؛ چنانکه نخبگان آن عصر گفته‌اند در ایران آن روزگار با تنوع زبانی وجود داشته است؛ چنانکه زین‌العابدین مراغه‌ای در کتاب «بستان‌السیاحه» می‌نویسد: «اهل عراق، فارس، خراسان، کرمان، کردستان، و خوزستان عموماً فارسی‌گوی می‌باشند، اهل شیروان، اران، و ارمن و آذربایجان ترک‌زبانند و سکنه عراق عرب و نواحی آن به لسان عرب تکلم می‌کنند و ساکنان مازندران و گیلان و هر یک به لغت علی حده تکلم می‌کنند و اهل گرجستان و بلوچستان، طایفه افغان، کوهستان کاشان و قرای اصفهان هر کدام لغتی مخصوص و زبان علی حده دارند». (شیروانی، بی‌تا، ص. ۱۵۵) از دیگر دشواری‌ها، آمیختگی زبان فارسی با زبان‌های دیگر از جمله عربی بود، بسیاری از روشنفکران و ادیبان آن زمان، اختلاط زبان فارسی با زبان‌های دیگر و به‌ویژه عربی را علت ضعف زبان فارسی می‌دانستند؛ امری که به باور آن‌ها تضعیف هویت ملی و ضعف ایرانیان را در پی داشت.

آخرین دلیلی که در اینجا به آن اشاره می‌کنیم، مدون نبودن قواعد زبان فارسی تا آن روزگار بود به دلایلی که ذکر آن از حوصله این مقاله بیرون است، گذشتگان نیازی به مدون ساختن قواعد زبان فارسی نمی‌دیدند. به همین خاطر نخبگان این دوره و بعدها حکومت پهلوی در صدد مرتفع ساختن این کاستی‌ها برآمدند. شکل‌گیری جریان پر قدرت سره‌گرایی در اواسط دوره قاجار و رسمیت یافتن آن در دوره پهلوی اول (با تأسیس فرهنگستان که یکی از وظایف آن پیراستن زبان فارسی از واژگان بیگانه بود) به همین دلیل است (امن‌خانی، ۱۴۰۰، ص. ۳۰۱) همچنین برخی دیگر از ایرانیان چون میرزا حبیب اصفهانی کوشیدند تا با تدوین قواعد زبان فارسی که او آن را دستور نامید این کاستی زبان فارسی را نیز مرتفع سازد. این تلاش‌ها که بسیاری از آن‌ها نیز بنیان محکمی نداشت و در نتیجه راه به جایی نبرد، در نهایت سبب گسترش زبان فارسی در سراسر ایران گردید و این زبان را بنیان هویت ایرانیان در دوره معاصر ساخت.

۶. نتیجه‌گیری

زبان را غالباً ابزاری برای انتقال مفاهیم و اندیشه دانسته‌اند، اما بررسی تاریخی زبان، حکایت از آن دارد که علاوه بر کارکرد ارجاعی زبان، زبان کارکردهای دیگری نیز دارد؛ کارکردهایی که بیشتر جنبه سیاسی و اجتماعی دارد. این ادعا را بررسی تاریخی زبان فارسی اثبات می‌کند؛ اگر گزاره‌هایی را که در طول تقریباً پانصد سال (از عصر صفوی تا اواخر دوره پهلوی) درباره زبان فارسی ارائه شده‌اند؛ استخراج و بررسی نماییم، خواهیم دید که گزاره‌هایی که درباره زبان فارسی تا اواسط دوره قاجار مطرح است، با گزاره‌هایی که از این زمان به بعد طرح می‌شود، به‌طور کلی متفاوت است. در دوره اول گزاره‌ها عبارتند از: الف) برتری زبان عربی بر فارسی ب) نقصان زبان فارسی پ) مکمل بودن برتری زبان هندی بر فارسی؛ اما در اواسط دوره قاجار به ناگهان گزاره‌های تازه‌ای به جای گزاره‌های پیشین می‌نشینند، گزاره‌هایی مانند الف) برتری زبان فارسی بر دیگر زبان‌ها ب) تقدس زبان فارسی پ) اهمیت و برتری زبان بر دین ت) زبان فارسی رکن ملیت ایران.

دلیل این تغییر گزاره‌ها و گسست در فهم زبان فارسی را باید در نقش تازه زبان فارسی در دوره دوم (از اواسط دوره قاجار به بعد) جست و جو کرد؛ ایرانیان شکست‌خورده از غرب مدرن دریافتند که تنها راه‌هایی از انحطاط و نابودی تغییر تکیه‌گاه‌های هویتی است؛ همان‌طور که غرب به کمک چنین تغییری به قدرت و ثبات دست پیدا کرد؛ آنان نیز به این نتیجه رسیدند که ایرانیان نیز باید هویت گذشته خود را که اساسش بر دین بود، کنار بگذارند و هویتی تازه برای خود می‌ساختند، هویتی که بنیان آن نه دین بلکه زبان باشد. همین مساله سبب اهمیت زبان فارسی گردید و نوع نگاه ایرانیان را به زبان فارسی تغییر داد. از این زمان به بعد زبان فارسی نه حاشیه‌ای بر زبان عربی؛ بلکه زبان ملی ایرانیان دانسته شد و حتی مورد تقدیس قرار گرفت.

۷. پی‌نوشت‌ها

۱. از قرن نهم به بعد بحث درباره زبان فارسی بیشتر در تذکره‌های این دو سرزمین یعنی ایران و هند دیده می‌شود که دلیل آن هم ورود و گسترش بیش از پیش زبان فارسی در سرزمین هند است که باعث شد با گرایش بیش از پیش هندیان به زبان فارسی بحث درباره زبان نیز کمی مورد توجه قرار گیرد. رفتن زبان فارسی و گسترش آن در هند سبب شده بود که خواسته یا ناخواسته توجه هندیان به زبان فارسی جلب شود. رویکرد متفاوت ادیبان این دو سرزمین به زبان فارسی، دیدگاه آنان را از یکدیگر جدا می‌کرد و گاهی آنان را در مقابل هم قرار می‌داد؛ برای مثال در دوره صفوی بین ایرانیان و هندیان به مدت دو قرن جدالی شکل گرفته بود که در آن هر کدام از این دو گروه خود را با دلایل مختلف بر دیگری برتری می‌داد و مدعی بود که زبان فارسی را از دیگری بهتر می‌فهمد.

۲. البته این دیدگاه غالب نیست؛ و هستند کسانی که زبان فارسی را بر زبان هند برتر می‌دانند. در تذکرةهای این دوره نگاه دیگری هم وجود دارد و آن، نگاه تحقیرآمیز به زبان هندی است. نویسنده تذکره مخزن الغرائب زبان هندی را کج و معوج دانسته و از همنوایی آن با زبان فارسی تعجب می‌کند:

«نویسنده تذکره در باب «رأی منوهر توسنی» یکی از شاعران هندی که به زبان فارسی شعر می‌گفته، اینگونه نظر داده: «خلص الفاظ اشعارش همه مزین و خوش قماش افتاده و با مزه به دل نزدیک قابل تحسین و آفرین است - هندوی کج و معوج زبان همنوای مرغان ایران باشد، نهایت غریب و شاذ است» (تذکره مخزن الغرائب، ص. ۳۲۵)

در مجله «هلال» نیز به این موضوع، یعنی برتر دانستن زبان فارسی بر هندی در دوره صفویه اشاره شده است و جالب اینکه این نظر را خود هندیان بیان می‌کنند:

«میرزا اسدالله خان غالب با وجودیکه از حیث نژاد هندی بود، افتادگی طبع و صفات ایرانی داشت و شعر اردوی وی تا امروز مورد تحسین و تمجید شعرای اردو واقع می‌گردیده است، اثر خود را در اردو به نگاه تحسین نمی‌نگریست. وی می‌گوید:

فارسی بین تا به بینی نقش‌های رنگ رنگ بگذر زین مجموعه اردو که بی رنگ من است» (صدیق خان، بی تا، صص. ۲۴-۲۱)

در تذکره باغ معانی نیز مؤلف گویی با حالت بی‌اعتنایی چنین در مورد لفظ هندی نظر می‌دهد:

«از قاسم قناد گرستم خوش‌تر با یوسف مصری سرو کار است مرا لطف لفظ مصری که به زعم خود شاعر در این رباعی گذاشته بر زبان اهل فارس لطف ندارد که لفظ هندی است.» (نقش علی، بی تا، ص. ۵۷)

۳. غلامحسین یوسفی نیز زبان فارسی را زبانی غنی و پرمایه می‌داند که ساختن واژه و قدرت ترکیب در این زبان یکی از استعدادها و دلیل توانمندی آن است:

«یک جلوه از قدرت زبان فردوسی در سرودن این منظومه بزرگ - که نزدیک شصت هزار بیت است - زبان پرمایه و توانای اوست... یکی از خصائص و استعدادهای زبان فارسی در ساختن واژه‌ها قدرت ترکیب است.» (غلامحسین یوسفی، ۱۳۸۶، صص. ۱۵۲-۱۳۱)

محمد محیط طباطبایی نیز زبان فارسی را زبانی ساده می‌داند که آموختن آن بسیار آسان است:

«زبان فارسی در میان زبان‌هایی که کم و بیش برای من آشنا هستند، دارای خاصیت سهل و ممتنع است. مخارج حروف زبان، نرم‌ترین مخارج حروف است. اصوات و حرکات آن در صورت و حالت فعلی محدودترین و ساده‌ترین صورت‌ها و حالت‌ها را دارد. الفاظ فارسی دری بسیار ساده و آموختن آن خیلی آسان است» (محیط طباطبایی، ۱۳۴۹، صص. ۵۷۵-۵۶۹)

۴. محمود افشار یزدی نیز در شعری چندین بار به کمال زبان فارسی اشاره دارد:

دری خود این زبان اهل کابل	قلمرو بود روزی ال «ارالش»
به شرق و غرب او شهر گشوده	همه چون مرغکان در زیر بالش
به بغداد و حلب تا خطه روم	چو برگ زر بردندی مقالش
ز «کشمیر» و «ختن» تا «سغد» و «خوارزم»	همه ریزه خور خوان نوالش
ز فر شاعران دربار غزنی	ز هر دربار بالاتر جلالش
به «چین» از گفته «ابن بطوطه»	بسی بودند عاشق بر جمالش
ز مرز هند تا دربند قفقاز	رسیده سر به سر صیت کمالش

کتابنامه

- آزاد بلگرامی، م. غ. ع. (۱۳۹۰). خزانه عامره. تصحیح ناصر نیکوبخت و شکیل اسلیم‌بیک، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران
- آزاد بلگرامی، م. غ. ع. (۱۱۶۶). ید بیضا، چاپ سنگی
- آرزو، س. ع. (۱۳۹۹) متمر، مقدمه و تصحیح سید محمد راستگو، میراث مکتوب
- افشار یزدی، م. (۱۳۵۲). مجله آینده، چاپ دوم، انتشارات موقوفات افشار
- امن‌خانی، ع. (۱۴۰۰). تبارشناسی نقد ادبی ایدئولوژیک، چاپ دوم، تهران، نشر خاموش
- بالو، ف. (۱۴۰۳). روشنفکران ایرانی و مسئله زبان، تهران، طرح نو
- بهرز، ذ. (۱۳۱۳). زبان ایران فارسی یا عربی؟، چاپخانه مهر
- جریزه‌دار، ع. (۱۳۸۳). نامه فرهنگستان، تهران، اساطیر
- حسن خان، ن. ص. (۱۲۹۲). شمع انجمن، چاپ سنگی
- دهخدا، ع. ا. (۱۳۷۷). مقدمه لغت‌نامه، چاپ دوم از دوره جدید، چاپ شده در ای زبان پارسی به کوشش میلاد عظیمی، تهران، انتشارات موقوفات افشار
- زرگری‌نژاد، غ. م. (۱۳۹۸). اندیشه و سیاست در ایران قاجار، تهران، نگارستان اندیشه
- ژوبر، آ. (۱۳۴۷). مسافرت به ارمنستان و ایران، ترجمه محمود مصاحب، تهران، چهر
- شیروانی، ز. (بی‌تا). بستان‌السیاحه، تهران: کتابخانه سنایی
- صفا، ذ. (۱۳۹۰). تاریخ ادبیات در ایران، ج ۱، تهران، ققنوس
- صدیق خان، م. (۱۳۹۱). تاثیر فارسی در تشکیل زبان اردو، چاپ شده در مجله هلال، جلد ۱۹، شماره ۱، اردیبهشت ۱۳۵۰
- طباطبایی، م. (۱۳۴۹). نگهبانی زبان فارسی، چاپ شده در: ای زبان پارسی به کوشش میلاد عظیمی، تهران، انتشارات موقوفات افشار
- گنجلی، ت. (۱۳۸۸). دولت صفوی و زبان ترکی، ترجمه نصرالله صالحی، پیام بهارستان، سال ۲، شماره ۶
- مسکوب، ش. (۱۳۷۹). هویت ایرانی و زبان فارسی، چاپ اول چاپ شده در: ای زبان پارسی به کوشش میلاد عظیمی، تهران، انتشارات موقوفات افشار
- میرزا قاجار، ا (شیخ‌الرییس). (۱۳۶۳). اتحاد اسلام، چاپ اول، به کوشش صادق سجادی، تهران، نشر تاریخ ایران
- مینوی، م. (۱۳۴۶). مقام زبان و ادبیات در ملیت، سال ۱۰ شماره ۵، دی، شماره مسلسل ۶۵، چاپ شده در: ای زبان پارسی به کوشش میلاد عظیمی، تهران، انتشارات موقوفات افشار

نامه فرهنگستان، [مجله]. (۱۳۸۳). به اهتمام عبدالکریم جریزه دار، شماره ۱- ۱۰، ۱۳۳۲-۱۳۲۶، تهران، اساطیر
 نقش علی. (بی تا). تذکره باغ معانی، تصحیح و ترتیب عابد رضا بیدار، بی نا
 نوایی، ا.ع. (۱۳۱۵). محاکمه اللغتين، چاپ ترکیه
 هاشمی سندیلوی، ش. ا.ع. (۱۹۶۸). مخزن الغرائب، به اهتمام محمدباقر، لاهور
 یوسفی، غ. م. (۱۳۸۶). برگ‌هایی در آغوش باد، ج ۱، چاپ شده در: ای زبان پارسی به کوشش میلاد عظیمی، تهران، انتشارات
 موقوفات افشار.